

LIETUVOS KAIMIŠKŲ TERITORIJŲ KAITA PO NEPRIKLAUSOMYBĖS ATKŪRIMO

Jurgita Mačiulytė

Vilniaus universitetas, M. K. Čiurlionio g. 21/27, LT-03101, Vilnius

El. paštas: jurgitamaciulyte@hotmail.com

Mačiulytė J. THE RECONSTITUTION OF THE LITHUANIAN RURAL SPACE SINCE THE RESTORATION OF ITS INDEPENDENCE. *Annales Geographicae* 39(2), 2006.

Abstract. This writing studies the transformation in Lithuanian rural space and regional differentiation of this process after the change of political, economic and social system.

References 4. Figs 5. In Lithuanian, summary in English.

Keywords: socioeconomic transition, post-soviet rural spaces, regional differentiation, local communities, Lithuania.

Received: 11 November 2005, accepted: 12 September 2006.

Įvadas

XX amžiuje Lietuvos kaimas patyrė didelių socialinių ir ekonominių permainų, kurios turi įtakos ir šių dienų kaimo visuomenės vystymuisi. Tarpukario metais sukurtas vadinamasis daniškasis žemės ūkio modelis, kurio pagrindą sudarė smulkūs ir vidutiniai šeimininiai ūkiai, integruoti į kooperatyvų sistemą, po sovietų okupacijos buvo keičiamas į antagonistinį kolektyvinį žemės ūkio modelį, kuriam būdingas žemės ir kitų gamybos priemonių suvisuomeninimas bei kolektyvinis darbas stambiose žemės ūkio įmonėse. Atkūrus nepriklausomybę, Lietuva, kaip ir kitos pokomunistinės šalys, pradeda ekonomines ir socialines reformas, orientuodamosi į rinkos ekonomiką. Žemės ūkyje šios reformos sukelia radikalų makroekonominės aplinkos pokyčius bei dekokolektyvizacijos procesą, kai siekiama įtvirtinti privačią žemės bei gamybos priemonių nuosavybę ir sukurti naujas socialines gamybos formas, atitinkančias rinkos sąlygas. Po penkiasdešimt kolektyvizmo metų, veikiant egzogeniniams faktoriams – žemės restitucijai, gamybos priemonių privatizacijai, naujai nacionalinei ir ES žemės ūkio politikai – kaimo visuomenė iš pagrindų keičiasi. Socioekonominio konteksto keitimasis ir naujų socialinių subjektų atsiradimas lemia kaimiškų teritorijų ir jų funkcionavimo kaitą. Tačiau dabartinei kaimo kaitai turi įtakos ankstesnio laikotarpio socialinis teritorinis „palikimas“.

Straipsnyje siekiama išanalizuoti socioekonominių reformų poveikį kaimo teritorinei organizacijai. Tai yra siekiama suvokti prigimtį ir poveikį procesų, nuo kurių priklauso teritorijos kaita, bei įvertinti naujos teritorinės sistemos formavimąsi pokolektyvinio kaimo erdvėje. Atsižvelgiant į teritorinių struktūrų ilgalaikiškumą būtina įvertinti istorinio faktoriaus vaidmenį kaimiškų teritorijų persitvarkymui ir nustatyti, kaip nuo paveldėtų teritorinių struktūrų priklauso naujų agrarinių struktūrų erdvinis pobūdis. Pirmoje straipsnio dalyje analizuojamas naujos žemės ūkio sistemos, kurią sudaro regioninė žemėnaudos specializacija ir naujos agrarinės struktūros, teritorinis formavimasis. Neatsitiktinai straipsnyje kaimiškosios teritorijos yra tapatinamos su agrarinėmis teritorijomis. Skirtingai nuo Vakarų Europos kaimo, Lietuvoje žemės ūkis ir toliau išlieka dominuojanti ekonominė veikla kaimiškose teritorijose, kuri užtikrina pragyvenimą daugumai kaimo gyventojų. Antroje straipsnio dalyje nagrinėjamas kaimo gyventojų teritorinės sistemos vystymasis pasikeitus politinei, ekonominei ir socialinei sistemai.

Kaimo teritorinė transformacija analizuojama įvairiais teritoriniais lygmenimis – šalies, regiono ir lokaliuoju, siekiant įvertinti proceso daugialypiškumą. Statistikos departamento surinktų duomenų analizė šalies, apskričių bei savivaldybių lygmeniu papildyta anketinės žemdirbių apklausos, atliktos lokaliuose tyrimų etalonuose, rezultatais. Anketinė apklausa daryta 1997 ir 2002 metais trijuose teritoriniuose etalonuose, kurie skiriasi žemės ūkio ir kaimo visuomenės istoriniu vystymusi. Tai Skaistgirio teritorinis tyrimų etalonas, apimantis buvusio „Pergalės“ kolūkio teritoriją Joniškio raj. savivaldybėje, Suginčių ir Čivylių tyrimų etalonas, apimantys buvusių kolūkių teritorijas Molėtų raj. savivaldybėje, bei Plungės raj. savivaldybė ir Rietavo savivaldybė, kur buvo apklausti ūkininkai, susijungę į žemės ūkio technikos ir pieno kooperatyvus.

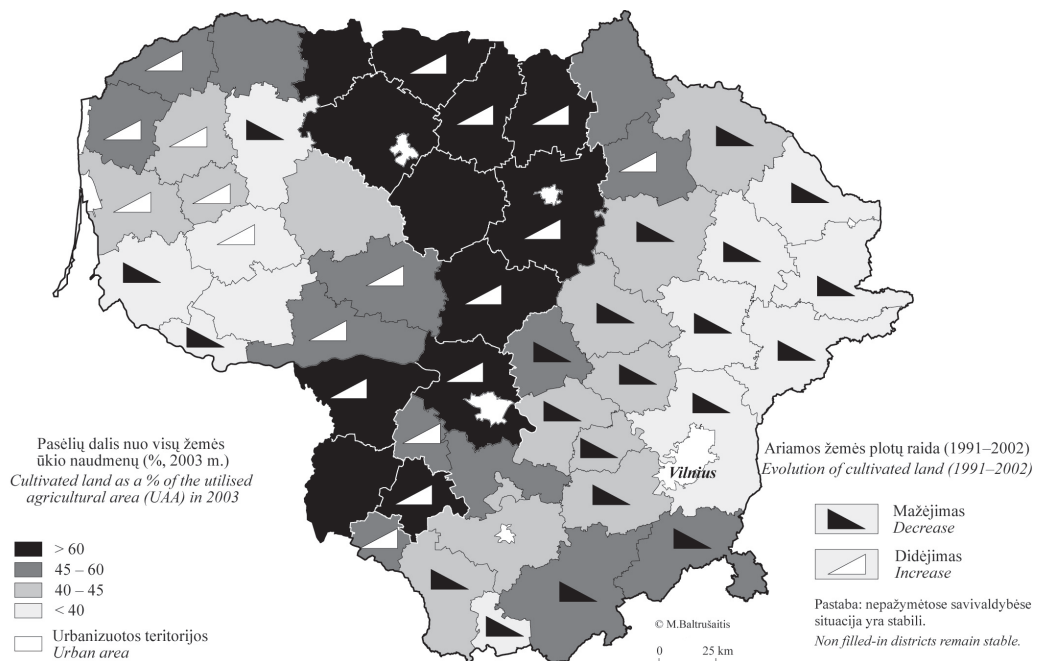
1. Žemės ūkio teritorinės sistemos kaita

Po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvos žemės ūkis patyrė didelį gamybos ir kapitalo nuosmukį. Kyla klausimas, kaip ir kokiomis formomis šis ekonominis perversmas išryškėja agrarinėse teritorijose. Kaip sisteminės ir struktūrinės reformos išjudino žemės ūkio gamybos teritorinio organizavimo pagrindus, suformuotus tarybiniais metais? Praėjus žemės ūkio reformos dešimtmečiui, galima identifikuoti naują žemės ūkio gamybos sistemą, kuri remiasi dviem tarpusavyje susijusiomis formomis. Tai yra naujos žemėnaudos sistemos formavimusi dėl perėjimo iš planinės į rinkos ekonomiką ir naujų agrarinių struktūrų kūrimusi dėl kolektyvinių įmonių privatizacijos ir privatinės žemės nuosavybės įtvirtinimo.

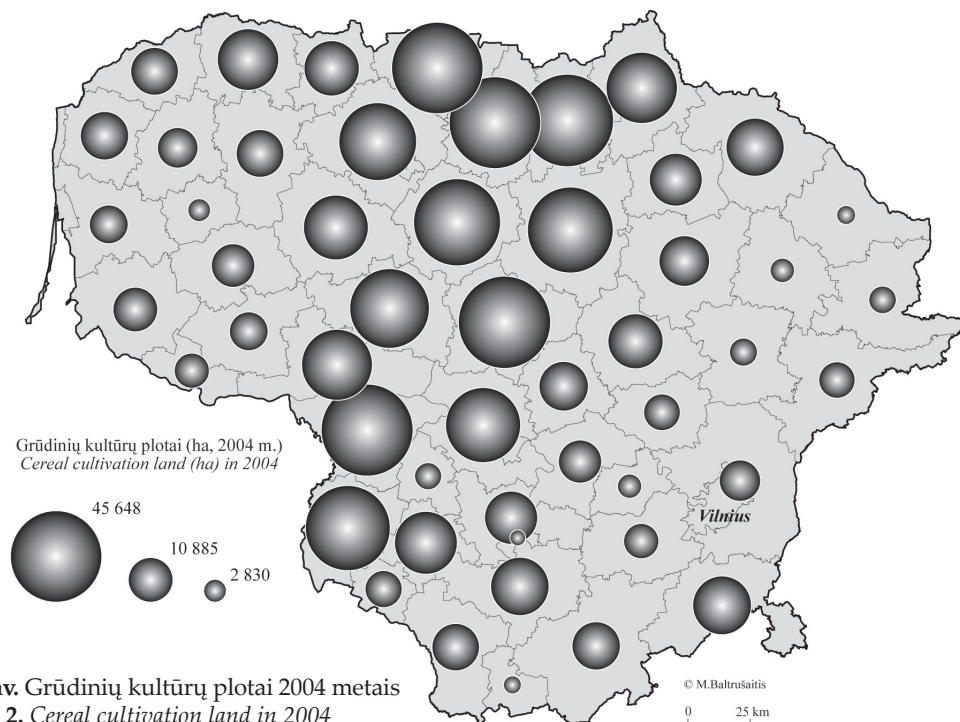
1.1. Naujos regioninės žemėnaudos formavimasis

Tarybiniais metais buvo siekiama maksimaliai didinti žemės ūkio plotus, įsisavinti ir mažai žemės ūkio veiklai palankias teritorijas dėl mažo žemės ūkio produktyvumo ir nuolatinės maisto produktų stokos. Atsisakius planinės centralizuotos ekonomikos sistemos ir panaikinus išskirtinę paramą žemės ūkiui, – dideles subsidijas žemės ūkio gamintojams, papildomas išmokas žemės ūkio įmonėms, dirbančioms nepalankiose ūkininkauti žemėse – keitėsi žemėnaudos sistema. Ekonominės sistemos pasikeitimas lėmė žemės ūkio veiklos koncentraciją teritorijose su palankiausiomis socialinėmis ir gamtinėmis sąlygomis. Taip pat formavosi teritorijos, kuriose žemės ūkio gamyba mažėjo. Per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį pasėlių plotai didėjo centriniuose ir šiauriniuose Lietuvos regionuose, išsiskiriančiuose geromis agronominėmis sąlygomis, bei vakariniuose regionuose, kuriuose formuojasi dinamiški šeimyniniai ūkiai. O rytų ir pietų Lietuvos regionuose, kur žemės ūkiui yra nepalankios agronominės sąlygos ir demografinė struktūra, pasėlių plotai mažėjo (1 pav.).

Tarybiniais metais visose šalies agrarinėse teritorijose pasėlių struktūra buvo homogeninė: kolektyviniuose ūkiuose buvo auginamos pašarinės ir grūdinės kultūros, skirtos pieninės galvininkystės ir kiaulininkystės vystymui. Nuo 1990 metų pasėlių struktūra keičiasi atsižvelgiant į rinkos poreikį, valstybės subsidijas bei ieškant optimaliausių veiklai gamtinių ir socialinių sąlygų. Nors nauja pasėlių struktūra dar nėra galutinai susiformavusi, ryškėja nauji regionai pagal vyraujančių kultūrų sistemą (2 pav.). Šiauriniuose ir pietvakariniuose regionuose formuojasi stambių augalininkystės ūkių sistema: dideliuose šeimyniniuose ūkiuose ir žemės ūkio įmonėse, kurios didžiąją dalį žemės nuomoja, auginamos grūdinės ir techninės kultūros. Privačių įmonių tinklo, teikiančio paslaugas nuo „žemutinės“ (trašų ir fitosanitarinių priemonių platinimas, konsultacinės paslaugos) iki „aukštutinės“ (žemės ūkio produkcijos supirkimas, taikant išankstines sutartis) grandies, susikūrimas skatina ūkių grūdų auginimo specializaciją. Tačiau greta augalininkystės specializacijos ūkių egzistuoja ir smulkūs natūriniai ūkiai, savo poreikiams vystantys gyvulininkystę. Vakariniuose ir rytiniuose regionuose, kur ūkiai yra mažesni ir orientuoti į gyvulininkystę, pasėlių struktūroje dominuoja pašarinės kultūros.

1 pav. Žemės ūkio naudmenų naudojimo intensyvumas ir dinamika
Fig. 1 Intensity and dynamics of agricultural land exploitation

2 pav. Grūdinių kultūrų plotai 2004 metais
Fig. 2. Cereal cultivation land in 2004

Pieno įmonių ir gamintojų kooperatyvų kūrimasis sudaro palankias sąlygas pienininkystės vystymuisi Žemaitijoje. Vakariniuose šalies regionuose yra didžiausias galvijų skaičius, tenkantis žemės ūkio naudmenų plotui (28 galvijai 100 ha žemės ūkio naudmenų; šalies vidurkis – 21 galvijai 100 ha naudmenų). Kiti šalies regionai išsaugojo tarybinių metų paveldėtą žemėnaudos sistemą, kai pašariniai grūdai yra auginami kartu su pašarinėmis žolinėmis kultūromis.

1.2. Agrarinių struktūrų teritoriniai skirtumai

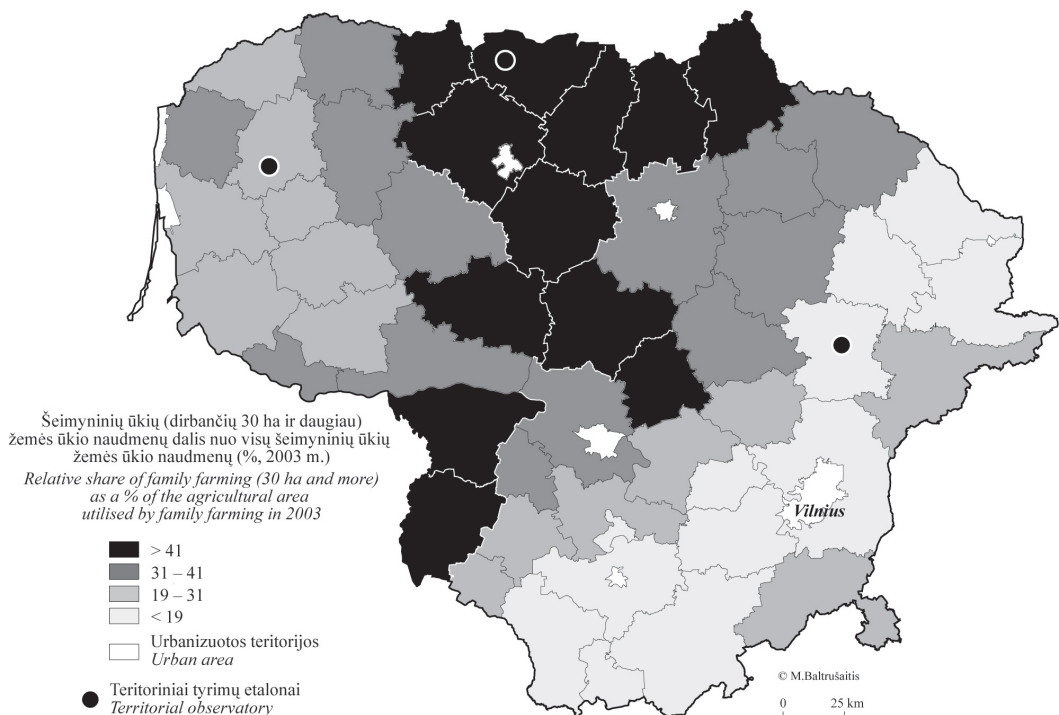
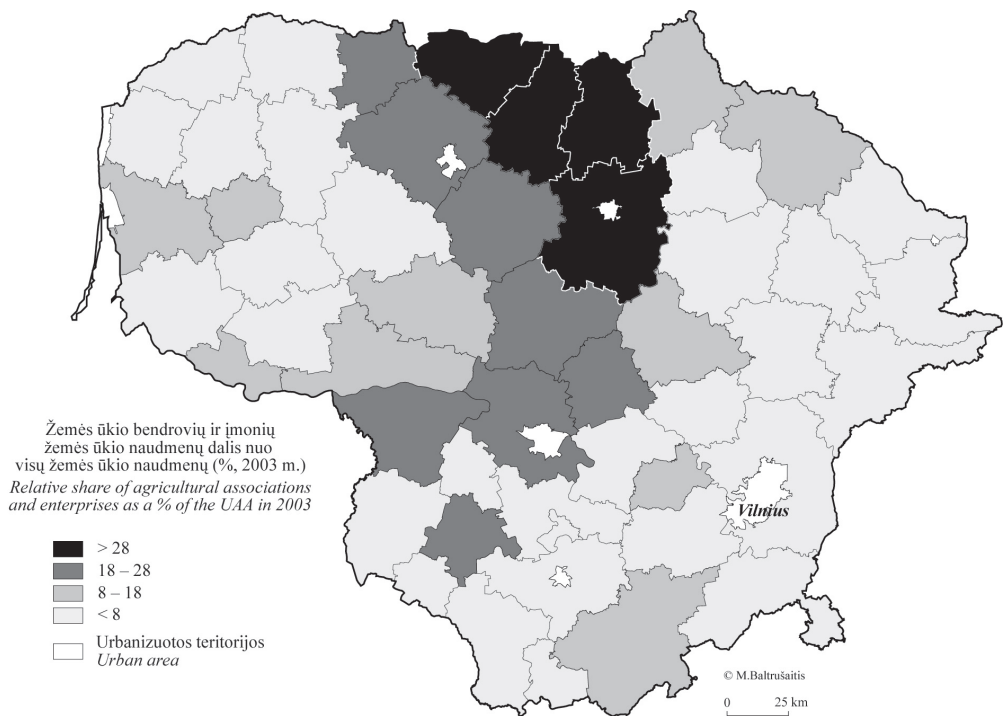
Pirmasis kaimiškų teritorijų transformacijos dešimtmetis išsiskiria gamybinių vienetų kaita. Nuo 1991 metų žemės restitucija ir kolektyvinių įmonių privatizacija yra vienas pagrindinių veiksnių, lėmusių naują kaimiškų teritorijų funkcionavimą. Žemės restitucija ir gamybos priemonių privatizacija sukėlė socialinių santykių žemės ūkyje kaitą, dėl kurios atsirado naujos gamybos formos kaimiškose teritorijose. Dvi naujos agrarinės struktūros pakeitė kolektyvines žemės ūkio įmones. Tai žemės ūkio bendrovės ir įmonės, įkurtos po kolūkių ir tarybinių ūkių privatizacijos, ir šeimyniniai ūkiai, kurių dauguma kūrėsi ant gražintos žemės arba valstybės suteiktos pagalbinių ūkių žemės (trijų hektarų). Minėtų struktūrų tarpusavio santykis ir teritorinis paplitimas keitėsi visą dekoloktyvizacijos laikotarpį.

Dekoloktyvizacijos pradžioje žemės ūkio bendrovės buvo vyraujanti gamybos forma. Tačiau vykdant reformą jų skaičius sparčiai mažėjo. 2004 metais buvo likusios tik 758 žemės ūkiobendrovės ir kitos žemės ūkio įmonės, susikūrusios privatiems asmenims supirkus žemės ūkio bendrovių narių turtą (Lietuvos..., 2004). Galima drąsiai teigti, kad po penkiasdešimt kolektyvinių ūkininkavimo metų Lietuvos kaime atsikūrė šeimyninis žemės ūkio modelis.

Remiantis visuotinio žemės ūkio surašymo duomenimis, 2003 metais buvo 271 501 šeimyninis ūkis, turintis daugiau nei 1 ha žemės, ir 362 657 žemės naudotojų, dirbančių mažiau nei hektarą žemės. Visi šeimyniniai ūkiai dirbo 88% šalies žemės ūkio naudmenų ploto. Ūkių dydžių analizė rodo, kad vyrauja smulkūs ūkiai: ūkiai, turintys mažiau nei 10 ha (be ūkių, mažesnių už 1 ha) sudaro 83% visų šeimyninių ūkių (Visuotinio..., 2005). Šeimyniniai ūkiai taip pat skiriasi gamybos sistema, apsirūpinimu gamybos priemonėmis bei integracijos į rinką lygiu.

Kolektyvinio modelio kaitą rodo ir naujų agrarinių struktūrų teritorinė įvairovė. Statistikos departamento ir anketinės apklausos duomenų analizės duomenimis galima išskirti naujas agrarines struktūras ir išanalizuoti šeimyninio ūkio teritorinius skirtumus (3 pav.). Šiauriniuose regionuose (Šiaulių ir Panevėžio apskritys bei Skaistgirio teritorinis tyrimų etalonas) ir centriniuose regionuose (Kauno aps.) formuojasi latifundium tipo agrarinė struktūra. Šiai struktūrai yra būdingas didelis skaičius mažų ūkių, kurių dauguma susikūrė ant valstybės suteiktos trijų hektarų žemės, ir mažas skaičius didelių šeimyninių ūkių bei žemės ūkio įmonių (žemės ūkio bendrovių, personalinių įmonių, UAB'ų). Šeimyninių ūkių apklausos rezultatai patvirtina agrarinį dualizmą. Skaistgirio tyrimų etalone šeimyniniam žemės ūkio modeliui yra būdingas didelis skaičius smulkių ūkių, dirbančių mažiau kaip 15 ha žemės (52% apklaustų ūkių), ir mažas skaičius didelių ūkių, dirbančių daugiau kaip 30 ha žemės (35% apklaustų ūkių). Tarp stambių ūkių net ketvirtadalis dirba daugiau kaip 100 ha žemės.

Žemaitijoje (Telšių, Tauragės apskritys ir Plungės bei Rietavo apklausos terit. etalonai) ir pietvakarių Lietuvoje (Marijampolės aps.) perėjimas iš kolektyvinio į šeimyninį ūkio modelį buvo spartesnis negu kituose regionuose bei apibūdinamas aktyvesniu vidutinio ir stambaus šeimyninio ūkio formavimusi. Statistikos departamento duomenimis, Telšių apskrityje vidutiniai ūkiai (nuo 15 iki 30 ha) dirba 5,3% žemės ūkio paskirties žemės, Marijampolės apskrityje – 9,7%, šalies vidurkis yra 4,3% (Pirmieji..., 2003). Minėtuose regionuose taip pat yra daugiau ir didelių šeimyninių ūkių (ūkių, dirbančių daugiau kaip 30 ha žemės). Pavyzdžiui, Plungės ir Rietavo tyrimų etalonuose vidutiniai ir dideli šeimyniniai ūkiai sudaro 82% visų teritorijoje apklaustų ūkių. Tačiau stambūs ūkiai yra mažesni, lyginant su šiaurės Lietuvos ūkiais: trys ketvirtadaliai didelių ūkių dirba mažiau kaip 50 ha žemės, o šiaurės Lietuvoje tokie ūkiai sudaro 42% visų tirtųjų stambių regiono ūkių. Vidutinio ir stambaus šeimyninio ūkio atsikūrimą lėmė senos ir gilios laisvojo ūkininkavimo tradicijos, kurios Žemaitijoje formavosi dar nuo Viduramžių, o Suvalkijoje – nuo XIX amžiaus. Taip pat minėtų regionų valstietija mažiau nukentėjo nuo deportacijų nei šiauriniai regionai, ir šis faktorius suvaidino teigiamą vaidmenį atsikuriant šeimyniniam prekiniam ūkiui (Mačiulytė, 2001).

3 pav. Žemės ūkio bendrovės bei įmonės ir dideli šeimyniniai ūkiai 2003 metais
Fig. 3. Agricultural associations, enterprises and large-scale familial farms in 2003

Rytiniuose (Vilniaus, Utenos apskritys ir Suginčių bei Čivylių lokaliniai terit. tyrimų etalonai), pietiniuose (Alytaus aps.) ir pajūrio (Klaipėdos aps.) regionuose kolektyvines žemės ūkio įmones pakeitė smulkūs šeimyniniai ūkiai (mažesni kaip 15 ha). Minėtose teritorijose galima išskirti dvi zonas, atsižvelgiant į smulkių ūkių dalį agrarinėje struktūroje.

Mažojoje Lietuvoje ir pietrytiniame šalies regione, kuris tarpukario metais priklausė Lenkijai, smulkių ūkių dalis agrarinėje struktūroje yra didesnė negu kituose minėtuose regionuose. Tokią agrarinę struktūrą lėmė „senųjų“ žemės savininkų, pasitraukusių iš Lietuvos po Antrojo pasaulinio karo, nebuvimas ir privačios žemės nuosavybės suteikimas tarybiniais metais atvykusiems žemdirbiams pagalbinių ūkių pagrindu. O Utenos apskrityje (Suginčių ir Čivylių tyrimų etalonai), greta smulkių ūkių, vystosi ir vidutiniai ūkiai. Anketinės apklausos rezultatai rodo, kad smulkūs ūkiai sudaro 66%, o vidutiniai – 28% visų tirtos teritorijos ūkių. Šis tyrimų etalonas taip pat išsiskiria ūkių plotų stabilumu: kas antras tirtasis ūkis nepadidino ūkio ploto nuo įsikūrimo pradžios. Taip pat čia yra didžiausias skaičius ūkių, kurie sumažino ūkio plotą. Bendrai minėtuose regionuose žemės ūkio reikšmė mažėja, tačiau ekonominės veiklos diversifikacija kaimiškose teritorijose lėta.

2. Kaimo gyventojų teritorinės sistemos inertiškumas

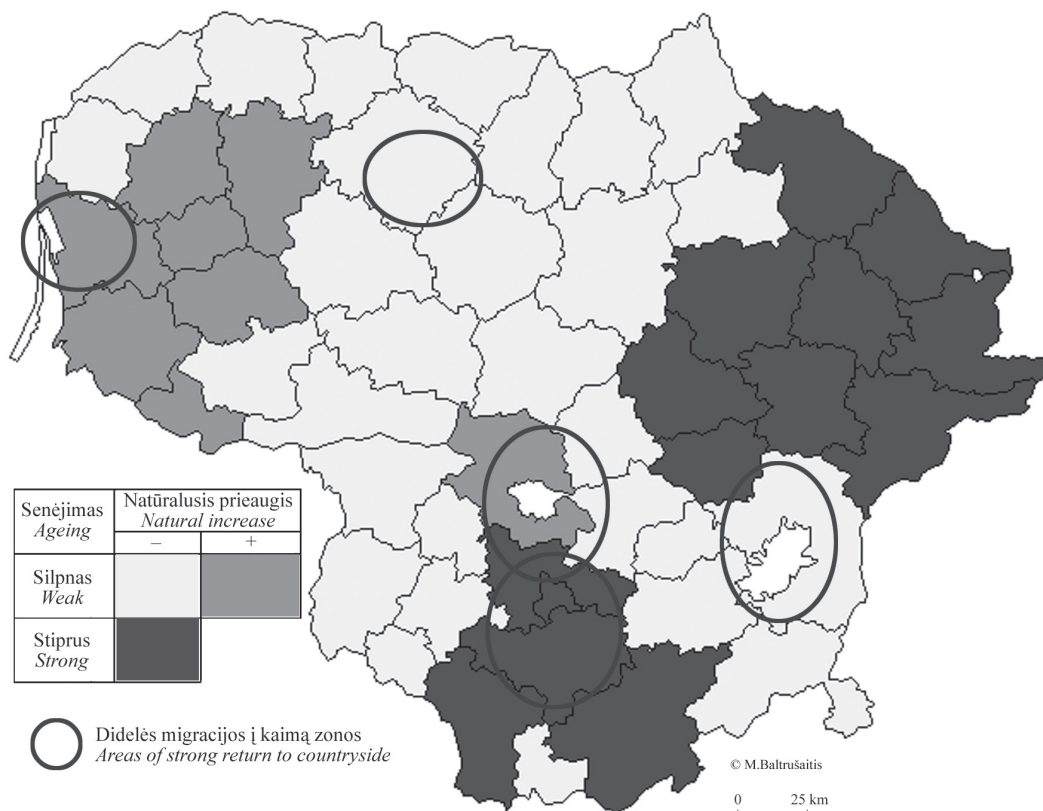
Demografinių duomenų analizė atskleidė teritorinės kaimo gyventojų sistemos atsparumą ekonominiams ir socialiniams pokyčiams. Per pirmą reformos dešimtmetį gyventojų tankumas ir kaimo vietovių sistema keitėsi labai nežymiai. Teritorinis institucinis tinklas kaimiškose teritorijose nebuvo reformuotas. Skirtingai nuo kitų Vidurio Europos pokomunistinių valstybių, Lietuva neįteisino teritorinių savivaldos institucijų vietiniu (lokaliuoju) lygmeniu, todėl ir nesukūrė demokratinio valdymo institucijų, skatinančių ekonominę ir socialinę vystymąsi kaimuose ir nedideliuose miesteliuose. Nors dar išliko iš tarybinių metų paveldėta kaimo gyventojų teritorinė sistema, nauji demografiniai procesai, sukelti perėjimo prie rinkos ekonomikos, ateityje turėtų keisti kaimo gyventojų teritorinį paplitimą.

2.1. Kaimo teritorijų demografinis vystymasis

Nauja socioekonominė aplinka atgaivino demografinius procesus, kurie tarybiniais metais buvo stabdomi taikant įvairias priemones. Nuo XX amžiaus septinto dešimtmečio valstybės vykdyta kaimo politika buvo siekiama sustabdyti gyventojų migraciją iš kaimo į miestą gerinant kaimo gyventojų gyvenimo sąlygas. Dėl „kaimo priartinimo prie miesto“ politikos pavyko sumažinti kaimo gyventojų migraciją ir išlaikyti santykinai didelį gyventojų skaičių kaimiškose teritorijose. Atkūrus nepriklausomybę didelis dirbančiųjų žemės ūkyje skaičius buvo kliūtis vykdyti radikalią agrarinę reformą. Nuo 1990 metų kaimo gyventojų skaičius mažėja, tačiau lėtai. Pavyzdžiui, per pirmą nepriklausomybės dešimtmetį kaimo gyventojų skaičius sumažėjo tik 2700 gyventojų, nors natūralusis gyventojų saldas buvo aiškiai neigiamas – 38 779 gyventojai. Tokį lėtą kaimo gyventojų skaičiaus sumažėjimą lėmė pasikeitę migracijos srautai. Bedarbystė miestuose ir žemės restitucija lėmė naujų gyventojų įsikūrimą kaimiškose teritorijose. Išlikusi didelė kaimo gyventojų dalis, kurių didžioji dauguma yra dirbantieji žemės ūkyje, rodo žemą žemės ūkio produktyvumą ir agrarinės reformos ekonominę neefektyvumą (2005 m. 14% šalies gyventojų dirbančių žemės ūkyje sukūrė tik 5,6 % bendrosios pridėtinės vertės) (Lietuvos..., 2004). Kaimo gyventojų amžiaus struktūra – kita tarybiniais metais vykdytos kaimo politikos pasekmė. Tarybiniais metais didžiąją dalį migrantų į miestus sudarė jauna ir kvalifikuota darbo jėga. Šiuo metu Lietuvos kaimas išsiskiria dideliu skaičiumi senyvo amžiaus žmonių: vienas žmogus iš keturių yra pensininkas.

Statistinių duomenų analizė savivaldybių lygmeniu išryškino tris analizuotų demografinių tendencijų regionus (4 pav.).

Skirtingai nuo kitų kaimiškų teritorijų, Žemaitija išsiskiria didesne dalimi darbingo amžiaus gyventojų ir teigiamu natūraliuoju saldu per pirmą nepriklausomybės dešimtmetį. Tokia demografinė struktūra skatina dinamiškų prekių ūkių kūrimąsi regione.

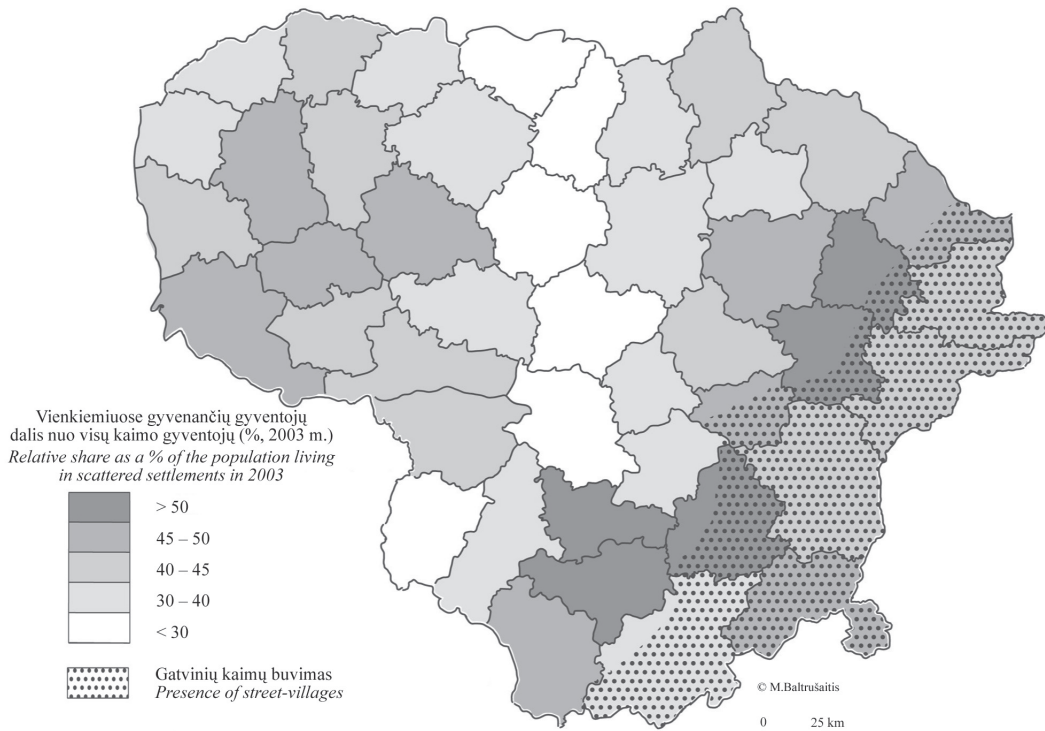
4 pav. Kaimiškų teritorijų demografinis vystymasis per pirmą nepriklausomybės dešimtmetį
Fig. 4. Demographic evolution of rural territories during the first decade after the restoration of independence

1991–2001 metais beveik visose kaimiškose teritorijose buvo teigiamas migracijos saldas. Tačiau ypač stiprus „gyventojų sugrįžimo į kaimą“ procesas išryškėjo kaimiškose teritorijose, esančiose prie didžiųjų miestų. Į tokių savivaldybių-„priėmėjų“ kaimiškas teritorijas gyventojų atvyko tris kartus daugiau negu šalies vidurkis ir jose, nepaisant neigiamo natūraliojo gyventojų saldo, gyventojų skaičius augo. Autorės manymu, minėta tendencija nėra tik reurbanizacijos proceso išdava. Dėl žemės nuosavybės atkūrimo dalis buvusių miesto gyventojų į kaimą sugrįžo didėjant bedarbybei ir pasirinko ūkininkavimą kaip vienintelį pragyvenimo šaltinį.

Rytų ir pietų regionai išsiskiria demografiniu nuosmukiu. Kaimiškose teritorijose gyvena didelė dalis senyvo amžiaus gyventojų (kas trečias gyventojas yra pensinio amžiaus), mažėja gyventojų skaičius, mažas gyventojų tankumas. Netaikant išskirtinių priemonių minėtose regionuose gali prasidėti teritorijų tuštėjimo procesas.

2.2. Apgyvendinimo sistemos kaita

Dekolektyvizacijos išvakarėse Lietuvos kaimo apgyvendinimo sistema paveldėjo ankstesnių agrarinių reformų teritorinius elementus (5 pav.). Rytiniai Lietuvos regionai, tarpukario metais priklausę Lenkijai, išsaugojo valakų reformos metu sukurtus gatvinius kaimus. Minėtuose regionuose išlikusi trilaukė žemės dirbimo sistema yra kliūtis individualiam ūkininkavimui ir todėl yra būtini žemėtvarkos darbai, kad pritaikytų teritoriją naujoms ūkininkavimo formoms. Iš tarpukario agrarinės reformos išliko vienkiaminė apgyvendinimo sistema. Daugiausiai vienkiamų išlikę mažai žemės ūkiui palankiose ežeringose bei kalvotose teritorijose rytų ir vakarų Lietuvoje. Čia maždaug pusė kaimo gyventojų gyvena viensėdžiuose (Aleknavičius, Skuodžiūnas, 1996).

5 pav. Kaimo apgyvendinimo sistemos dispersiškumo lygis 2000 metais
Fig. 5. Dispersion of the rural population in 2000

Tarybiniais metais sukurtos centrinės gyvenvietės atitiko kolektyvinio žemės ūkio modelio funkcionavimo principus (žemės ir kitų gamybos priemonių suvisuomeninimas, kolektyvinis darbas stambiuose ūkiuose). Kyla klausimas, ar paveldėtos apgyvendinimo sistemos nėra kliūtis naujai besikuriančioms žemės ūkio struktūroms?

Naujų agrarinių struktūrų adaptacija teritorijoje priklauso nuo jų darbo ir gamybos pobūdžio. Dideliems šiaurės ir vidurio Lietuvos ūkiams, naudojantiems samdomąjį darbą ir orientuotiems į grūdinių kultūrų auginimą, iš tarybinių metų paveldėta grupinė apgyvendinimo sistema nėra kliūtis jų funkcionavimui. O vakarinių ir rytinių regionų ūkiams, kurie vysto gyvulininkystę, grupinė apgyvendinimo sistema yra kliūtis ūkių vystymuisi. Tokių ūkių modernizaciją stabdo toli nuo gyvenamosios vietos esančios ganyklos, vietos trūkumas gamybinių pastatų plėtrai, didelės laiko sąnaudos. Stiprėjant šeimyniniams ūkiams, minėtuose regionuose vyksta vienkieminės sistemos atkūrimas. Tarpukario vienkiemių atnaujinimas ir naujų statyba yra pirmi naujojo žemės ūkio modelio ilgalaikiai materialūs ženklai teritorijoje. Po socioekonominių reformų dešimtmečio prasideda antrasis kaimiškųjų teritorijų kaitos etapas, kuriam būdinga agrarinio kraštovaizdžio kitimas.

Išvados

1. Per pirmą socialinių ir ekonominių reformų dešimtmetį posovietinių kaimiškųjų teritorijų kaitai buvo būdinga žemės ūkio sistemos kaita ir naujos regioninės specializacijos kūrimasis. Nauji socialiniai veikėjai, atsiradę žlugus kolektyviniam žemės ūkio modeliui, siekė sukurti naują žemės ūkio sistemą, priklausomai nuo savo materialinių ir kultūrinių pajėgumų, gamtinių sąlygų ir rinkos poreikių. Istorinis palikimas darė įtaką agrarinių struktūrų teritorinei diferenciacijai. Tai lėmė šeimyninio ūkio atsikūrimas iki nacionalizacijos turėtoje žemėje. Iš tarybinių metų paveldėta teritoriją organizuojanti sistema (pavyzdžiui,

grupinė apgyvendinimo sistema, infrastruktūra pritaikyta stambiams kolektyviniams ūkiams) stabdo naujų agrarinių struktūrų adaptaciją teritorijoje. Tačiau didžiausia kaimiškų teritorijų ketimosi problema yra neoficiali bedarbystė, kurią slepia užimtumas pusiau natūriniuose ūkiuose. Ekonominės veiklos diversifikacija kaimiškose teritorijose galėtų sukurti papildomų darbo vietų, tačiau esminį žemės ūkio darbo jėgos pertekliaus sumažėjimą lems bendras šalies ekonominis vystymasis ir naujų darbo vietų kūrimasis mieste.

2. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą prasidėjo naujas kaimiškų teritorijų keitimosi laikotarpis. Žemės ūkiui skiriamos Europos Sąjungos tiesioginės išmokos sustiprins socialinę ir teritorinę agrarinių struktūrų diferenciaciją. Prekiniai ūkiai, kurie modernizuojasi nuo pirmų dekokolektivizacijos metų, pasinaudos teikiama parama, kad sustiprintų savo gamybinį potencialą ir išsilaikytu rinkoje. Tačiau didžioji dalis šeimyninių ūkių, gaminančių tik savo reikmėms arba parduodantys rinkoje tik produkcijos likutį, yra pasmerkti išnykti.

3. Europos Sąjungos Bendroji žemės ūkio politika numato naujas funkcijas žemės ūkiui ir kaimiškoms teritorijoms. Nuo šiol žemės ūkis turės atlikti ne tik ekonominę, bet ir socialinę, aplinkosauginę bei teritorinę funkcijas. Europos Sąjunga skiria svarią paramą kaimo plėtrai. Tačiau jos panaudojimas priklauso nuo socialinių ir ekonominių veikėjų bei vietinės valdžios institucijų dinamiškumo. Lietuvoje nebaigta administracinė teritorinė reforma, kuri įteisino savivaldą tik tarybinio rajono lygmeniu, neleido sukurti demokratinio valdymo struktūrų kaimuose ir nedideliuose miesteliuose. Savivaldos įteisinimas dideliuose teritoriniuose vienetuose suvaržė kaimo visuomenės galimybes aktyviai dalyvauti sprendžiant vietos reikalus. Šiuo metu teritorinė partnerystė vyksta per kaimo bendruomenes, kurios, savo narių aktyvumo dėka, skatina kaimo vystymąsi lokaliu lygmeniu. Tačiau savų finansinių resursų, patirties ir laiko stoka yra kliūtis joms dalyvauti įvairiuose projektuose.

Literatūra

Aleknavičius P., Skuodžiūnas V. (1996). Žemės tvarkymo darbai Lietuvoje, Kaunas.

Lietuvos žemės ir maisto ūkis 2005 (2006), Vilnius.

Lietuvos žemės ūkis 2003 (2004), Vilnius.

Mačiulytė J. (2001). Les mutations agraires dans l'espace lituanien, Montpellier.

Pirmieji Lietuvos Respublikos žemės ūkio 2003 visuotinio surašymo rezultatai (2003): statistinių duomenų rinkinys, Vilnius.

Visuotinio 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai (2005): statistinių duomenų rinkinys, Vilnius.

Žemės ūkio augalų pasėliai, derlius ir derlingumas (2004): statistinių duomenų rinkinys, Vilnius.

Jurgita Mačiulytė
Vilnius University

The Reconstitution of the Lithuanian Rural Space Since the Restoration of its Independence

Summary

During the 20th century, the Lithuanian rural spaces experienced three transformations due to a change of agricultural model. The last one took place in 1990, when the country launched social and economic reforms striving towards Market Economy. This change of socio-economic environment, together with the institution of private property in agriculture, led to rearrangement of rural spaces: this process manifests in the emergence of new regional production systems, in the change of the patterns of population and in the social destabilization of rural territories.

The change of economic system predetermined the concentration of agricultural activity in the territories having the best social and physical conditions. At the same time, territories with a reduced role of agriculture have formed. In the first decade of independence, the crop areas have increased in Central and North Lithuania having most positive agronomic conditions. The crop areas have also increased in West Lithuania where dynamic family farming had emerged. The crop areas have decreased in East and South Lithuania because of bad agronomic conditions and declining demography.

Transformation of collective (Soviet) model has manifested by the territorial diversity of new agrarian structures. The type of *latifundium* agrarian structure has formed in North and Central Lithuania. Transition of collective model into family farming model in Samogitia (Žemaitija) and south-western Lithuania had developed faster than in other regions of Lithuania. The mentioned transition is expressed by active formation of middle and big family farming. Small family farming replaced the collective agricultural exploitation in eastern, southern and coastal regions.

A territorial rural system of population is resistant to economic and social changes. But the new demographic processes determined by transition into market economy will influence the changes of distribution of rural population. Three regions are defined according to new demographic tendencies in Lithuania on the basis of statistical data. Almost all the rural territories had a positive net migration in the period from 1991 until 2001. The process of „return to countryside“ was very intensive in the rural surroundings near the big cities. Demographic decrease manifests itself in eastern and southern parts of the state. Three demographic characteristics are characteristic of these territories: a large number of old people, depopulation and low population density. The third region (Samogitia), contrary to the rest of Lithuania, stood out for a higher number of active age population and by natural population increase in the first decade of independence.